

Едуард Вінтер

Р А Н Н Є
❖ П Р О С В І Т -
Н И Ц Т В О І ❖
Х Р И С Т И Я Н С Т В О

*(пер. з німецької
Володимира Єрмоленка)*

Духовна спадщина діячів Києво-Могилянської академії в контексті історії європейської культури досліджується сучасними вченими багатьох країн світу. Цій темі було присвячено видану в Оттаві у 1977 р. англійською мовою монографію О. Сидоренка «Київська академія у XVII ст.». 1984 р. у Кембриджі вийшла збірка, присвячена Києво-Могилянській академії. Абище починаючи з другої половини XX ст., цю тему досліджували вчені у США (О. Прицак, Ф. Сисін, Д. Крейкرافт, І. Шевченко), Канаді (Є. Каложний, С. Шерер, П. Беланюк, М. Вайскопф), Німеччині (Р. Штупперіх, Й. Тецнер, Р. Аахман, Г. Роте, Е. Вінтер), Франції (А. Жобер, К. Митрович, А. Жуковський), Італії (Ф. Вентурі), Бельгії (Ф. Томсон), Румунії (В. Кандеа), Сербії (В. Єрчич), Польщі (Р. Аужний, П. Аевін) та багато інших.

Публікуємо тут переклад розділу монографії Е. Вінтера «Раннє просвітництво», що вийшла друком у Берліні 1966 р.

Академік Е. Вінтер у повоєнний час був ректором університетів у Галле й Берліні. На ґрунті опрацювання архівних джерел він відтворює образ репрезентованої діячами Києво-Могилянської академії української думки як складової частини тогочасної європейської культури.

Попри те, що з часом окремі положення, які містять праці Е. Вінтера, було уточнено, в цілому

його розвідка посідає гідне місце в сукупному здобутковій вчених, які вивчають спадщину Києво-Могилянської академії.

Публікацію розділу здійснено з незначними скороченнями.

В. С. Горський

Раннє Просвітництво в Україні

1. Зародження у XVII столітті

Як уже говорилося, багато в чому Україна була брамою, крізь яку Просвітництво увійшло до Росії. Втім тут розвиток ранньо-просвітницьких [тенденцій] був деіщо іншим, ніж у самій Росії. Об'єднання з Москвою 1654 р. мало надзвичайне значення для проникнення туди Просвітництва. Особи на кшталт С. Полоцького і Т. Прокоповича, без яких російське раннє Просвітництво в його початках годі собі уявити, походили з Білорусі чи з тісно з нею пов'язаної України. Звісно, шлях через Україну був лише одним із багатьох, якими Просвітництво потрапляло до Росії, однак його роль була величезною. Тому й історія українського Просвітництва має неабияке значення для історії Просвітництва в Росії.

289

Втім, попри наявність тісних зв'язків, не варто обходити увагою відмінності українського та російського розвитку. Порівняно з Україною, російський феодалізм був значно виразніший. Століттями Україна була місцем, куди тікали волелюбні селяни та збіднілі шляхтичі. Козацька рада вже в своєму зародку мала демократичні риси, хоча й тут вищі верстви невдовзі трансформувались у впливову шляхту. Хоч розвиток української буржуазії також був доволі слабким, вона все ж була серйознішим чинником, аніж буржуазія російська, оскільки національний тиск, якого зазнавали українці в Польщі, досить рано збудив національну свідомість. Про це свідчать братства, що набули найбільшого розвитку під протекцією православної церкви. Для українського Просвітництва вони мали неабияке значення. У братських школах пізній гуманізм едналися з раннім Просвітництвом. Тож не випадково вони привернули увагу Коменія¹ [...].

¹ Йоган Амос Коменій (Johannes Amos Comenius, Ян Амос Коменський; 1592, Східна Моравія — 1670, Амстердам) — чесько-німецький філософ, педагог, просвітник та богослов. Для вчення Коменія характерне прагнення «пансофії» — пошук інтегральної науки, яка поєднувала б знання про Бога (богослов'я), про людину (політика) та про природу (натурфілософія). До модерної філософії ставився водночас прихильно та критично. — *Тут і далі прим. пер.*

Завдяки своїм тривалим контактам з Польщею Україна була пов'язана з Центральною Європою набагато тісніше, ніж Москва; вона брала живу участь у духовних рухах Польщі та, зрештою, всієї Центральної Європи. Бурхливий розвиток гуманізму в Польщі мав помітний вплив і на українців. Через Польщу Україна була зв'язана не тільки з Італією та Австрією.

Відтоді, як до Польщі почала проникати Реформація, поживав зв'язок України з Німеччиною. Наприклад, М. Смотрицький ще на початку XVII ст. навчався у Вітенберзі, Лейпцигу та Нюрнберзі, тобто в містах, що за тих часів були центрами протестантизму та гуманізму. Ці елементи Просвітництва також проникали до України, звідки завдяки частим поїздкам освічених українців до Москви поширювались у Росії.

Тож цілком зрозуміло, чому вже 1649 р. цар Олексій запрошував до Росії українських ченців. Їх було так багато, що в Москві мушили для них збудувати окремих монастир. Особливо поцінували їхнє знання латини. Українці не лише були тлумачами в посольських приказах; їх залучали до перекладу основоположних творів, що в тогочасній Центральній та Західній Європі з'являлися переважно латиною. Крім того, українські ченці заснували школу із вивчення мов.

Величезну роль для російської освіти відіграли, зокрема, білорус Симеон Полоцький (справжнє ім'я — Петровський-Ситнянович) та українець Єпіфаній Славинецький. Обидва вийшли з Києво-Могилянської колегії. Тоді як Полоцький своєю «Поетикою» справив великий вплив на розвиток східнослов'янських мов, Славинецький був одним із тих, хто [у своїх натурфілософських студіях] обстоював геліоцентричне світобачення. Переклади творів з історії, політичної науки, міфології та астрономії, що їх у Москві викладали українські ченці, стали суттєвим внеском у розвиток російської освіти. Усебічне висвітлення історії цього внеску ще й сьогодні актуальне. Його брак ускладнює розповідь і про російське, і про українське раннє Просвітництво. Втім у Москві українці й надалі мали зв'язок зі своєю батьківщиною, передусім із Києво-Могилянською колегією.

З іншого боку, у другій половині XVII ст. саме через приєднання України до Москви Могилянську колегію чекав розвиток. Ті обмеження, яких вона зазнавала в Речі Посполитій, її статус середньої школи було скасовано щойно по приєднанні до Москви; вже під час Визвольної війни Могилянська колегія стала університетом. 1701 р. Петро I уперше надав їй титул Академії. Від 1689 р. було запроваджено лекції з богослов'я. Про те, як ще раніше, за часів середньої школи, було послаблено пута, що їх 1635 р. під тиском польської шляхти наклав король Владислав IV, яскраво свідчать лекції з філософії і особливо з логіки І. Коновича-Горбачького, записи яких збереглися до наших днів.

У них Кононович-Горбацький, виступаючи з позицій пізнього номіналізму, рішуче диспутує з томізмом, який він вивчав у католицьких університетах. Відтак, дедалі дієвішими стають гуманістичні впливи. Автор стверджує незалежність природи та людини від Бога, а науки від релігії.

Чималу роль в історії просвіти в Україні відіграв Інокентій Гізель, який із 1645 р. аж до своєї смерті (1683) читав у Могилянській колегії лекції з філософії, психології та інших наук. Праці І. Гізеля, як-от приписуваний йому підручник «Синопис», короткий огляд історії Росії та України, що з'явився 1674 р., та богословсько-етичний трактат «Мир с Богом человеку», 1669 р., поєднували в собі пізній гуманізм та раннє Просвітництво і протягом усього XVII ст. правили за підручники по всій Росії і далеко за межами України. Книги Гізеля були відомі навіть у православних монастирях Османської імперії. Його етика несла в собі мораль, що вже зважала на різні класи. Гізель, приміром, вважав, що злидареві дозволено вкрасти, аби вгамувати свій голод. Тексту не бракує посилань на природне право та зважання на *bonum publicum*.

Особливо цікавий життєвий шлях Гізеля. Він походив зі східної Пруссії та навчався в німецьких університетах. Скрута, що запанувала після Тридцятилітньої війни, змусила його податися на схід. Зв'язок між Східною Пруссією та Річчю Посполитою був тоді дуже тісним. Як свідчать етичні праці Гізеля, він був послідовником раннього пієтизму Арндта та Андреа¹. Тим часом у Польщі аж до 1658 р. мав велику силу досить впливовий за доби раннього Просвітництва рух антитринітаріїв. А в Україні прагнули перемоги не лише єзуїти, озброєні схоластикою: нові ідеї також уже дістали розголосу. Наприкінці 40-х років Гізель прибув до Києва, де він, подібно до багатьох протестантів, що близько 1650 р. стали римо-католиками, перейшов до православної віри і став ченцем Печерської лаври. На противагу Могилі він, як ясно свідчать його праці, не мав великої любові до схоластики; більше того, був прихильником модерного мислення XVII ст.

Як ректор Могилянської колегії та багаторічний архімандрит Києво-Печерської лаври, Гізель багато зробив для організації науки в Україні, систематично облаштовуючи бібліотеки, сприяючи книгодруку та збираючи рукописні трактати.

Гізель будь-що прагнув об'єднання України з Росією та опікувався духовним зв'язком між двома народами. Водночас він, однак, із таким завзяттям обстоював ідею самостійності України,

¹ Арндт, Йоган (Johannes Arndt, 1555—1621), Андреа, Йоган Валентин (Johann Valentin Andreae, 1586—1654) — німецькі пієтисти, представники своєрідного «оновлення реформації». Проповідували безпосереднє спрямування життя на принципи Євангелія.

що ані він, ані його учні так і не стали київськими митрополитами. Прагнучи самостійності України, Гізель усе своє життя намагався завадити підпорядкуванню Київської митрополії Московському патріархатові. Натомість він користувався зі свого впливу в Москві для закладення підвалин православної церкви в Речі Посполитій. Українському народові він служив не лише як учений, а й як дипломат. Своєю історію Росії та України, «Синописис», Гізель писав не тільки на підставі фактів, а й виходячи з власних особистих вражень, якими було сповнене його довге життя.

Відкидаючи методи схоластичної полеміки, до якої вдавалися Могила та єзуїти у взаємних суперечках, у дискусіях із протестантами, він, натомість, цілком ясно заявляв про свою православну позицію, як це засвідчує Гербіній у своїй праці «Reliquiae Kiovienses sruptae», що вийшла 1665 р. в Єні. Про те, як тісно Гізель був пов'язаний зі своєю старою батьківщиною, свідчить його листування з Ляйбніцом. У ньому знову прояснюється долучення до [духу] раннього Просвітництва. Постаті на кшталт Гізеля цікавили Ляйбніца передусім з огляду на питання про церковну унію. Уже у XVIII ст. «Синописисом» цікавився Ломоносов, який студював у Києво-Могилянській академії у 1733/34 рр. Тут він зіткнувся не тільки з історичною працею «Синописис», а й з наново зредагованим Гізелем «Патериком», збірником оповідей про отців церкви. Ця праця вийшла вже 1661 р. в друкарні Києво-Печерської лаври з печаткою російського двоголового орла.

Друкарня Печерської лаври, заснована П. Могилою в 1632 р., була тісно пов'язана з Могилянською колегією. Вона правила за важливий освітній осередок України. 1645 р. польською мовою, а згодом, 1646 р. — церковнослов'янсько-українською тут з'явився «Катехізис» П. Могили — один із небагатьох катехізисів православної церкви. За пануючих тоді політичних відносин пріоритет польського видання був цілком зрозумілим. У цій друкарні, однак, виходили не лише релігійні, а й загальноосвітні праці. «Ключ разуменія» І. Галятовського (1659) висвітлює соціальні та економічні суперечності в Україні. У праці здійснено спробу в зрозумілий для всіх спосіб прилучити [читача] до науки й особливо до риторики. Автор переймається тиранічними соціальними та національними відносинами, що явно панують у його народі, та стає на бік пригноблених. У цій праці Галятовського, подібно до праць його вчителя Гізеля, за бароковим вбранням проступає [дух] раннього Просвітництва.

У зв'язку із постаттю Гізеля не можна оминати іншу особистість, що в українському ранньому Просвітництві була досить помітною. Ідеться про А. Зерникава. Як і Гізель, він був німцем, багато мандрував Європою, познайомився з найвидатнішими людьми та працював у найкращих бібліотеках. Через Польщу й

Литву він прийшов до України, де в Батурині став на слркбу гетьманові, аби впорядкувати та розширити його бібліотеку. Під впливом та прикладом Гізеля він вихрестився у православ'я. Зерникав займався не тільки богословськими питаннями на кшталт питання про походження Святого Духа, суперечностей між Східною та Західною церквами тощо, а й історією та будівництвом військових укріплень. Цілком можливо, що зі своєю історично-критичною освітою він допомагав Гізелеві у роботі над критичним перевиданням «Патерика» у 1678 р.

Чимала заслуга Печерської лаври у гарному оформленні ілюстрованих книг. У ній працювали здібні гравери по міді та дереву. Передусім варто згадати діяльність О. Тарасевича після 1686 р. Тарасевич навчався в Аугсбурзі у гравера Кіліана, працював у Краківі та Вільні, і нарешті – у Печерській лаврі.

Після Гізеля найдіяльнішим був Дмитрій Ростовський – як професор колегії та як радник друкарні Печерської лаври. Він почав із видання праці «Книга житій святих» (1689), не просто збираючи монастирські оповіді, як це було перед тим, а критично підходячи до праці та порівнюючи свідчення з різних джерел, зокрема й з джерел Центральної та Західної Європи (на що діяльність його, очевидно, надихав приклад А. Зерникава. Це викликало невдоволення Московського патріарха, якому від 1689 р. підпорядковувалася Київська митрополія, а разом з нею і Печерська лавра. Через цю залежність просвітницький рух у Києві, особливо у XVIII ст., значно уповільнився. Монографії, присвячених цій тематиці, також, до речі, бракує.

Унаслідок того, що 1700 р. престол Московського патріарха лишився порожнім, а також після створення Священного Синоду (1721), зв'язок української православної думки з Просвітництвом послабився. Централізація в Москві призвела до уніфікації, що поширювалася також і на боротьбу проти Просвітництва та проти всіх освітніх прагнень, що були пов'язані з Просвітництвом в Україні. Наскільки ці прагнення були сильними, свідчить діяльність цілого ряду особистостей, котрі навчалися і навчали у Могилянській академії, відігравши помітну роль у ранньопросвітницькому [русі] в Росії. Досить назвати хоча б С. Полоцького, Є. Славинецького та Т. Прокоповича. Значення Прокоповича в розвитку раннього Просвітництва в Україні вимагає присвятити цій постаті один із наших розділів.

2. Розбій у XVIII столітті

МОЛОДИЙ ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Т. Прокопович починав свій духовний розвиток в Україні і зв'язку з батьківщиною не втрачав усе життя. Тому цілком слушно назвати його ім'ям один із періодів українського раннього Просвітництва; вочевидь, він був його центральною постаттю.

Прокопович походив із київської міщанської родини. Вже його дядько був ректором Могілянської колегії, в якій Теофан і розпочав свої студії. Могілянська колегія, як ми вже знаємо, була розбудована за зразком єзуїтської. Мовою навчання була переважно латина, і схоластичні методи, які хоч і відкидалися деякими видатними професорами на кшталт Гізеля, лежали в основі навчального процесу. Тож зрозуміло, чому охочий до знань Єлїсїй, як відпочатку звався Прокопович, прагнув іти до джерел та не задовольнявся самими лише стереотипами.

Як і багато інших здібних студентів, він вирушив до Польщі на навчання у тамтешніх університетах. Єзуїти спрямували високообдарованого українця до Риму, де 1698 р. він вступив до Грецької колегії. Відтоді Прокопович також відвідував лекції у єзуїтському *Collegium Romanian*. Там філософії навчав Толомаї, який обережно прагнув, не обмежуючися схоластикою, ознайомити своїх слухачів із новітньою думкою. У цих лекціях Прокопович дістав можливість уперше серйозно з нею зустрітися. Особливо його цікавили праці її видатних представників – Бекона, Декарта та ін. Прокопович багато займався математикою, фізикою та астрономією. Дорогою додому, що йшла через Швейцарію й Німеччину, близько 1700 р. Прокопович, певне, завітав до Галле. В будь-якому разі, він був знайомий з німецьким раннім Просвітництвом, і філософія, яку в Галле викладав Будде» вочевидь хвилювала його більше, ніж схоластика.

Як хорват Крижанич мандрував через Україну до Москви, так само й Прокопович – через Рим до Москви й далі до Петербурга. Спочатку, однак, він повернувся до Києва і там, знову перейшовши з унії до православ'я, працював професором у Могілянській колегії, яка вже мала статус Академії. Чи є Прокопович тим С. Церейським, який, за свідченням Р. Штупперіха, навчався в Колегії з 14 листопада 1698-го до 28 жовтня 1701 р. та раптово, без пояснення причин, її покинув, залишається неясним. Вислів «помер у божевіллі на батьківщині», що, ясна річ, не може стосуватися Прокоповича, можливо, просто цілком звичайний для єзуїтського отця, що його він ркивав до всіх «відступників».

Принаймні ясно, що близько 1700 р. Прокопович, за його власними свідченнями, мусив таємно полишити Грецьку колегію у Римі й через Швейцарію, Австрію, Німеччину та Польщу повер-

нутися до Києва, де він знайшов надійного покровителя в особі свого вчителя отця Тобіаса. У будь-якому разі ми маємо свідчення про діяльність Прокоповича вже від 1703-го року. У цьому році галлійський пієтист І. С. Шаршмідт оповідає Франке про Прокоповича, якого він навіть називає ректором Могиллянської академії.

Від 1707-го до 1716 р. Прокопович, як ми знаємо, працював професором богослов'я у Київській академії, причому до того він уже викладав філософію. Він став переконаним противником неосхоластики та єзуїтського ордену. Навіть Арістотеля та його природознавчі погляди Прокопович відкидав, вважаючи, що класична фізика їх рке подолала. Він сповідував геліоцентричне світобачення. Філософія не була для нього служницею богослов'я: вона мала власну цінність. Не на авторитетах, а на здоровому людському глузді та на світлі розуму узасаднював він своє філософське мислення. У богослов'ї, яке він відмежовував від філософії, Прокопович спирався передусім на грецьких отців.

Найзавзятіше він боровся зі схоластикою та з її найавторитетнішими представниками – єзуїтами, як з усією очевидністю засвідчує його праця «*Descriptio Jesuitarum*», що з'явилася 1706 р. Навіть у своїх лекціях з поетики, які він читав 1704/1705 р. і які вийшли 1786 р. за редакцією архієпископа Могилевського під назвою «*De arte poetica*», він не уникає дискусій зі схоластикою та єзуїтами, про яких ніколи не міг говорити спокійно. Втім, значущі здобутки єзуїтів, на кшталт «Поетики» Шпанмюллера (Понтануса), він цілком визнавав і ними послуговувався.

Із надзвичайною енергією Прокопович чинив спротив столітнім прагненням римо-католицької церкви повернути [до себе] українців та росіян. У проповіді, присвяченій перемозі (Sieg) під Полтавою 1709 р., він казав, що «наш народ» невдовзі скасує «ненависну унію». Прокопович був добре свідомий тих страждань, що їх зазнали українці від польської контрреформації. Натомість до протестантизму він ставився, як свідчить Шаршмідт, досить лояльно. У питанні про виправдання (*Rechtfertigung*) він поділяв погляди Лютера, з творами якого, певне, ознайомився в Римі. Його вчителя Тобіаса, як пише далі Шаршмідт, протестантизм також не лякав; він навіть сподівався, що з часом протестанти знайдуть шлях до православної церкви.

Також і інший знавець східних питань, знайомий рке нам Г. Людольф, пише Франке про своїх київських поручителів. У листі від 4 червня 1705 р. він розповідає про занепад духовенства, що робить зі свого покликання ремесло; а лист від 17 червня відзначає про дедалі помітнішу прихильність Могиллянської колегії до Папи. Водночас він пише про те, що багато людей уже не дотримуються забобонів своєї церкви, і що псалми з'являються вже народною мовою, а не тільки привнесеною цер-

ковнослов'янською. Ці оповіді, що аж ніяк не обов'язково суперечать одна одній, у будь-якому разі свідчать про те, що попри всі перешкоди, в Києві вже на початку XVIII ст. раннє Просвітництво здобуло певного впливу. Трагікомедія «Владимир», написана Прокоповичем 1705 р., демонструє, як далеко в Україні початку XVIII ст. сягнув самостійний погляд на історію церкви.

Друкарня Печерської лаври, що набула помітного розвитку вже на початку XVIII ст., випускала також і світську літературу. Так, 1705 р. побачили світ «Артикули военські», а 1709 р. — Прапоровий реєстр. 1709 р. друкарня Печерської лаври видала також вкрай важливий для раннього Просвітництва твір, великообсяговий «Panegyricus de celeberrima et paene inaudita victoria, quam Petrus primus ... Svecorum exercibitus». Його ядром є панегірик, який Т. Прокопович виголосив на честь перемоги Петра I під Полтавою; крім того, текст містив важливі історичні роздуми. Книжку було видано латиною, польською та церковнослов'янсько-українською мовою. Вона була не тільки звичайною величальною піснею у бароковому стилі, а й важливим історичним документом, що мав вплив і на майбутнє [...].

Рішуча боротьба проти католицької контрреформації, якою вона змальована в «Панегірику», ясна річ, усіляко підтримувалась у протестантській, пов'язаній із рухом раннього Просвітництва Німеччині. 1709 р. у часописі «Більдерзааль» з'явилося докладне обговорення цієї теми. Унаочнилися спільні духовні фронти. Пієтисти з Галле зберігали свою симпатію до Прокоповича аж до його смерті.

Києво-Могилянська академія не обмежувала своїх зв'язків лише Галле. І. Максимович, що 1680 р. став ченцем Печерської лаври та студіював у Могилянській колегії, 1710 р. в Чернігові видав працю під назвою «Богомысліє в пользу правоверным», що була перекладом «Роздумів» («Meditationes») протестантського мислителя І. Гергарда, які вийшли 1664 р. у Франкфурті-на-Майні. 1697 р. Максимович став архієпископом Чернігівським, залишаючись у тісному зв'язку з Києво-Могилянською академією навіть після того, як 1712 р. став архієпископом Сибірським та Тобольським. Наскільки сильний вплив мало «Богомысліє», найкраще свідчить той факт, що після виходу в друкарні Чернігівського Святотроїцького монастиря ця книга була вдруге видана вже 1711 р. Як ми вже знаємо, величальну передмову до неї написав не хто інший, як Стефан Яворський, патріарший регент. Через зв'язок із процесом проти Тверитинова, що нібито мав симпатії до протестантизму, ця книга згодом стала причиною скандалу в Петербурзі.

За цими конфесійно забарвленими дискусіями насправді стояли тенденції занепаду конфесіоналізму. Вони були пов'язані з тривалою руйнацією конфесій, що її спричиняли ентузіастичні

рухи, впливові протягом усього XVIII ст. — в Україні також. Я. Беме тут характерним чином називали «нашим святим отцем Яковом Беме».

Про те, якими великими були освітні потреби в Україні початку XVIII ст., найкраще свідчить той факт, що 1701 р. Петро I не лише вивищив київську Колегію до Академії, а й водночас заснував Колегію у Харкові. У боротьбі проти традиціоналістського Києва він намагався у Харкові — степовому місті, що дедалі посилювало свою міць, створити протипагу. Для XVIII ст. Харків став важливим осередком української освіти, закладаючи підвалини для заснування в ньому університету на початку XIX ст.

Ясна річ, Київ і надалі лишався найважливішим культурним центром. Як тісно в ньому пізній гуманізм поєднувався з раннім Просвітництвом, засвідчує вже прекрасне, оздоблене численними гравюрами на міді, видання «Глади» у друкарні Печерської лаври, що в ньому тісний зв'язок із античністю співіснував з новими віяннями. Той самий зв'язок пізнього гуманізму з раннім Просвітництвом демонструє «Алфавіт» (перше видання — 1710, друге — 1713 рік), чийм автором був пізніший митрополит Київський І. Копинський. Живий інтерес до цієї книги проявив свого часу А. Толстой. У схожому стилі було укладено книжису «Іфіка ієрополітика», видрукувану 1712 р. у лаврській друкарні. Для соціальної філософії вона має неабияке значення. Цю етичну працю, присвячену гетьманові Скоропадському, багато разів перевидавали, що свідчить про численність книгошанувальників у тогочасній Україні. Книжка декорована гравюрами по міді відомого українського гравера Н. Зубрицького, який, здобувши освіту в Бреславі та попрацювавши у Львові, Києві й Чернігові, від 1688 до 1728 р. співробітничав з друкарнею Печерської лаври.

Дуже скоро унаочнилася нова хвиля впливу духовних сил з України до Петербурга та Москви. Уже 1716 р. Прокоповича покликано до Петербурга; разом із ним багато його колег рушили з Києва на північ. Серед них був і згадуваний нами через свої просвітницькі тлумачення звичаїв православної церкви, зокрема посту — С. Кохановський. Із помітним впливом прогресивних сил верховний нагляд Священного Синоду, що став ярмом на керованому просвітницькими настроями національному житті, зробився явно реакційним. Відтоді без дозволу Священного Синоду не можна було нічого друкувати. Видрукований у Києві «Місяцеслов» був заборонений патріаршим регентом Яворським, оскільки твір не зовсім відповідав великоросійському зразку. Ще жорсткішою централістична духовна бюрократія стала після заснування Священного Синоду (1721 р.). Він став важкою перешкодою для розвитку раннього Просвітництва в Україні. Уже 1724 р. через порушення приписів цензури на друкарню Печерської лаври було накладено штраф розміром у неймовірну як на тоді

суму в тисячу рублів, який тільки 29 липня 1725 р. зменшили до розміру, який узагалі можна було виплатити. Священний Синод дедалі посилював тиск, вимагаючи якнайточнішого видруку книг, що з'явилися в Москві та Петербурзі. Інших книжок він не допускав. Ясна річ, відтепер друкарню Печерської лаври, цілком у стилі просвіченого абсолютизму, було залучено до друкування книжок на кшталт «Регламенту державної мануфактурної колегії» або «Малоросійського вівчарства».

Вочевидь, найтяжчою втратою українського раннього Просвітництва був постійний відплив найкращих сил до Москви та Петербурга. Поміж тих, хто пішов за Прокоповичем, був і його улюблений учень Я. Маркович. Як і чимало інших українців, він займався перекладами з латини. Його щоденник від 1717 до 1767 р. є яскравим свідченням того, якою мірою українському ранньому Просвітництву бракувало таких особистостей. У бесідах, що велися в колі Прокоповича в Петербурзі, до якого належали багато українців та про який розповідає Маркович, великий інтерес викликала творчість Декарта. Враховуючи відоме ставлення Теофана до новітнього мислення, ця обставина ледве чи може нас здивувати.

З Петербурга та Москви ці пов'язані із рухом раннього Просвітництва українці рушили по всій Російській імперії. Можна назвати хоча б К. Кондратовича, який 1734 р. був покликаний Татищевим на Урал, до новозакладеного Єкатеринбурга, де він став учителем та директором школи. Перед тим, 1730 р., його привів до Петербурга Прокопович. Від 1742 р. Кондратович працював у Петербурзькій академії перекладачем з латини.

Нараз можна назвати лише кілька прикладів, що характеризують цю тенденцію. Це був розвиток, який для раннього Просвітництва в Україні означав величезну втрату. Через відплив цих сил до широких просторів Російської імперії динаміка, яку інакше б ці сили спричинили на батьківщині, була значно послаблена.

Попри тривалий відплив сил духовний розвиток в Україні навіть і в першій половині XVIII ст. остаточно не занепадав. Найліпшим прикладом цього є коло українців, що згуртувалося в Києві у 20-ті роки навколо царського представника, князя Д. М. Голіцина. Бібліотека Голіцина, зокрема, містила численні копії перекладів, зроблених для князя українцями. Вони свідчать про те, який жвавий інтерес до праць мислителів раннього Просвітництва панував тоді в Києві. У центрі були праці Пуфендорфа, Гуто Гроція та інших. Втім тут робили не тільки переклади. Канцелярист Генеральної військової канцелярії С. Величко написав, приміром, Грунтовану на джерелах чотиритомну хроніку війни козаків з поляками 1648–1700 рр., сповнену болю за трагічну долю України. Його натхненником та вчителем, поміж інших, тут був Пуфендорф.

У якому тісному зв'язку з Україною аж до кінця свого життя був сам Прокопович, свідчить лист до митрополита Київського, який звернувся до Прокоповича незадовго до його смерті із проханням фінансової допомоги одному з українських монастирів. У своїй відповіді Прокопович наголосив, що дуже добре обізнаний із спроможностями монастиря, і що він не потребував би допомоги, якби краще врядував своїми благами. Але якщо хтось хоче поєднати неробство із добрим життям, неодмінно зіткнеться із складнощами. І він, зрештою, не має жодного наміру підтримувати лінощі та жадобу до насолоди. Ці наскрізь просвітницькі дорікання досить добре унаочнюють принципи, які Прокопович обстоював. В останні роки свого життя він покладав сподівання на українського ченця С. Тодорського, що п'ять років навчався в Галле. Цей зв'язок, що його він так високо поціновував, мав посприяти поширенню Просвітництва на батьківщині.

СИМОН ТОДОРСЬКИЙ

Тодорський почав свій творчий шлях, перейнятий духом раннього Просвітництва, тоді, коли життя Прокоповича добігало свого кінця. 1735 р. у Галле з'явилися перекладені Тодорським «Чотири книги про істинне християнство» Й. Арндта. Переклад був зроблений церковнослов'янською мовою, яку, до речі, переповнювали українізмами. Значення цієї роботи для раннього Просвітництва у Центральній та Східній Європі годі переоцінити. Тут Тодорський був піонером. «Істинне християнство» Арндта послаблювало християнські конфесії, долаючи водночас і жорсткий конфесіоналізм, і скам'янілий догматизм православ'я. Книжка вчила терпимості в душі Нагірної проповіді. Її гаслом був революційний заклик повернутися до первісного християнства. Розум і віра співіснували одне з одним, не вдаючися до обопільної боротьби і водночас, на відміну від схоластики, не бажаючи одне одного підкорити. Прагненням книги була всеохопна реформація.

Але ж як виникли ці нові тісні контакти між Києвом та Галле? Тодорський народився близько 1700 р. в маленькому містечку під Києвом, у сім'ї дрібного торговця-єврея, наверненого у християнство. Вісімнадцятирічним юнаком він розпочав свої студії в Києво-Могилянській академії. Подібно до Прокоповича, його вабило до далеких земель, туди, звідки, як він гадав, ішло світло, що в Києві тільки відблискувало. На відміну від Прокоповича, він мандрував уже не південно-західним напрямом, через Польщу до Рима, а [північно-західним] – через Петербург до

¹ «Істинне християнство» Йогана Арндта (1605) проповідувало не тільки віру в Євангеліє, а й життя згідно з ним. Осердям праці є «нове народження із божественного досвіду» (Wiedergeburt aus der Gotteserfahrung), що звільняє від первородного гріха.

Галле. Навіть у Петербурзі він, як йому здавалося, не знайшов джерел того світла, хоча й там, у щойно закладеній Академії наук, засяяли просвітницькі промені. Та от члени цієї Академії і професори пов'язаного з нею університету були із Заходу.

Коли генерал, сина якого він виховував, вирушив до Лівонії, Тодорський попрямував за ним, вважаючи, що звідти він швидше дістанеться Центральної Європи. Вже у Петербурзі і, звісно, у Лівонії він зблизився з піетистами, що студіювали в Галле і були тісно пов'язані з тамтешнім університетом та фундаціями Франке. Саме вони уможливили для нього подорож до «північного Рима» — Галле. Через Любек та Гамбург він 1729 р. дістався цього міста і там, під проводом Г. Міхаеліса, вивчав передусім східні мови. Крім того, він ґрунтовно вивчив грецьку. Очевидно, його дрке рано переповнило прагнення здійснити науково бездоганний переклад Біблії на церковнослов'янську мову. Для розвитку літературних мов переклад Біблії завжди має величезне значення. В літературі національна свідомість незрідка зароджувалася саме після таких перекладів.

У Галле він дістав ґрунтовні знання філологічно-критичного методу. Поряд із тим він піклувався про своїх сповнених тугою за батьківщиною земляків, проданих у прислужництво. Із притаманною йому цілеспрямованістю він відвідував ярмарки, що відбувалися в розташованому неподалік Лейпцигу; там він натрапляв на слов'ян усіх національностей. Особливо цікавили його південні слов'яни, які переважно ще перебували у турецькому ярмі. Підтримував він також тісні зв'язки з поляками та чехами, прагнучи навчитися їхніх мов. Переклад Біблії, омріяний ним, мав би посприяти всім слов'янським націям та зміцнити їх у власній національній свідомості.

Свою перекладацьку діяльність Тодорський почав із двох менших піетистських текстів, перш ніж близько 1733 р. наважався перекласти Арндтову об'ємну працю. Звісно, навіть це було для нього тільки підготовкою до перекладу Біблії. Мовою, якою він перекладав, була тоді поширена в Україні церковнослов'янська із додаванням народних елементів аж до сорока відсотків лексичного складу. Відгуки на переклад, які дав у Росії Франке, були цілком прихильними. Такий знавець російської мови, як пастор Родде з Нарви, що власноруч пробував був перекладати Арндтове «Істинне християнство», висловлювався про переклад із захопленням.

Увесь апарат, що його побудував у Росії галлійський піетизм, було зведено до руху, аби якомога більшим накладом видати та поширити по Росії «російського Арндта», як називали його в листуванні. Сам Бірон, його друкер та царський лейб-лікар були в цьому зацікавлені; вдалося навіть умовити царицю Анну Іванівну виділити п'ятсот рублів для друкування «російського Арндта».

Книжка вийшла накладом у 3500 примірників, за цілком помірною ціною у десять срібних грошей. Одне лиш [Управління] книжкової торгівлі Академії купило 500 примірників. Листи, що зберігаються в господарчому архіві «Закладів Франке» у Галле й стосуються російського перекладу, дають нам переконливі свідчення німецько-російсько-українських ранньопросвітницьких зв'язків, у центрі яких стоїть українець Тодорський зі своїм перекладом. 1735 р. працю було видрукувано за сприяння і фінансування Т. Прокоповича, який, щоправда, не хотів свою підтримку афішувати.

1735 р. у Лейпцизькому часописі «Acta eruditorum», який читали і в Росії, з'явилися досить неоковирна стаття, де йшлося про те, що, мовляв, Прокопович, «добрий лютеранин», витиснув «російського Арндта». Ясна річ, ця публікація дуже засмутила Прокоповича, хоча в статті було висловлено те, що його численні супротивники в православній церкві завжди йому закидали — щоправда, несправедливо. Прокопович не був лютеранином; він, як відомо, був представником православного Просвітництва. Але його репутація як православного архієпископа та провідного члена Священного Синоду опинилася під серйозною загрозою. Г. А. Франке рішуче заперечував своє авторство цієї статті. Він, щоправда, вважав нерозумним на неї відповідати й у такий спосіб знову привертати до неї увагу.

Незважаючи на свій гнів з приводу облудного свідчення, Прокопович усе-таки досить скоро зрозумів значення перекладу для православного Просвітництва. Цікавило його й те, хто є справжнім автором перекладу. При цьому Теофан мав передусім на думці Пастора Родде з Нарви. Коли ж дізнався, що ним був його молодий земляк та випускник Києво-Могилянської академії, то мав велику втіху. Він одразу ж зрозумів, яку роль може відіграти цей чоловік у новому виданні церковнослов'янського перекладу Біблії, над яким Прокопович, за наказом Петра I, працював рке тривалий час. Прокопович хотів, щоб Тодорський також вирушив до Петербурга.

Однак 8 червня 1735 р. Тодорський подався до Польщі, Угорщини та на Балкани, щоб ознайомитися зі становищем православних монастирів і водночас вивчити передумови, за яких міг би з'явитися переклад Біблії. У цих країнах книгодрук католицької контрреформації та ісламу був надзвичайно активним, тож переклад Біблії мусив би стати значною подією для народотворення цих слов'янських народів. Йому вдалося дістатися до уніатських та католицьких монастирів, де він прагнув ознайомитися з методами католицької контрреформації та ґрунтовно вивчити освітню царину. Тодорський подорожував під вигаданим ім'ям, тож про його осідок не знали навіть галлійські піетисти, незважаючи на їхню розгалжену слркбу інформування, що діяла

в багатьох країнах. Коли ж 1738 року Тодорський знову повернувся до Києва, Прокопович уже помер. Опинившись у такий спосіб без архієпископа Новгородського, він мусив стеретися переслідувань православного конфесіоналізму, що активізувався за Єлизавети.

Після повернення Тодорського його відразу ж покликано на посаду професора східних мов у Києво-Могилянській академії. У 1736/37 рр. до неї було зараховано 365 студентів, з яких 84 були синами простих козаків, а 22 походили зі шляхетських кіл. Інші слов'янські народи, що сповідували греко-православну віру, також охоче надсилали своїх синів до Києва, щоб ті навчалися в Києво-Могилянській академії. Великою мірою і через цю обставину з усієї Росії для Печерської лаври йшла грошова допомога.

Тодорський знайшов зацікавлених учнів, а також заходився поширювати дух раннього Просвітництва серед своїх колег з професорського складу. У Я. Блоницькому та В. Лящевському він знайшов передусім сумлінних помічників у справі перекладу Біблії, за який він одразу ж і взявся. У бібліотеці Блоницького було чимало книжок, пов'язаних із Просвітництвом, зокрема праці Еразма Роттердамського та Гуго Гроція. Піетисти з Галле, що мали великий і тривалий вплив не лише на Тодорського, вочевидь піклувалися про поширення німецького перекладу Біблії. Для сприяння вивченню німецької мови, наприклад, бібліотека Харківської колеї за даними 1753 р. мала понад 40 Біблій та 40 Нових Заповітів у німецькому перекладі.

Серед численних учнів Тодорського варто передусім назвати Д. Нащинського та Г. Сломинського. Вони були добре обізнані і з німецьким, і з російським Просвітництвом. У своїх лекціях з поетики Сломинський надихався передусім Прокоповичем, Кантемиром та Ломоносовим. У 1740-х роках він якось прославив (feierte) у привітальному вірші свого вчителя Тодорського, його вченість та величезне значення його мовних курсів у Могилянській академії.

Переїзд Тодорського до Петербурга також не обійшовся без участі галлійських піетистів. Тодорський став учителем релігії царевича Петра, у майбутньому нещасливого царя Петра III, та його дружини, майбутньої цариці Катерини, якій він мав допомогти в переході до іншої віри. Втім Катерина навряд чи була Тодорським захоплена. Як свідчать її спогади, її смішила українська вимова Тодорського. Крім того, для Катерини перехід від лютеранства до православної церкви був лише засобом до мети, якою було для неї царювання в Росії; відтак, релігійне навчання її мало обходило. Самого ж Тодорського цікавив насамперед його статус, який допоміг би йому прискорити переклад Біблії. 1745 р., завдяки своїй діяльності у царському палаці, він став епі-

скопом Псковським та членом Священного Синоду, а 1751 р. перше видання Біблії побачило світ.

Завдяки матеріальній допомозі, що її надала на видання цариця Єлизавета, ця Біблія дістала назву Єлизаветинської. Її перевидання з'явилися протягом усього XVIII ст. Через православні монастирі у Польщі, Австро-Угорщині та на Балканах Тодорський міг, як він мріяв ще в Галле, сприяти пробудженню національної свідомості слов'янських народів. Багате оздоблення цієї Біблії гравюрами на міді, що мало своє коріння у великій друкарській традиції Печерської лаври, не менше посприяло її поширенню. Г. Левицький вже 1737 р. ілюстрував перше видання «Апостола» (2-ге видання побачило світ 1752 р.).

Поза цією діяльністю Тодорського не варто оминати увагою ту духовну впливовість, яку в першій половині XVIII ст. мав Київ. Києво-Могилянська академія дала поштовх до виникнення цілого ряду духовних семінарій та колегій, які з'явилися в Україні і в Росії. Навіть на Балканах, особливо в Сербії, поставали заклади, для яких прикладом стала Київська академія.

Втім, Тодорський мав пережити ще одну подію. Незадовго перед його смертю Священний Синод, чийм членом він був, заборонив переклад Арндтового «Істинного християнства», мотивуючи це тим, що перед видруком його не було ухвалено. Оскільки в самому виданні автор не був названий, вдалося уникнути скандалу, який інакше був би катастрофічним. Російські вихідці із Галле, яким автор перекладу був добре відомий, однак, також утримувалися від оприлюднення таємниці, позаяк Тодорський залишався для них украй важливим посередником. Так, Й. Г. Пфлюг, помічник лютеранського проповідника при сьомому кадетському корпусі, у своєму листі до Г. А. Франке від 20 березня 1752 р. писав про Тодорського: «Він двічі милостиво врятував мене від великої небезпеки».

На посаді єпископа Псковського, як член Священного Синоду та придворний проповідник у Петербурзі, Тодорський перебував у тісному зв'язку з Києвом. Лекції з риторики, які він читав протягом викладацької діяльності у Києво-Могилянській академії, було видано в 1751 р. Його риторика перейнята логікою та психологією і побудована на мистецтві доказу, аргументації та мнемотехніці. У ній тенденції раннього Просвітництва цілком явні. Тодорський недаремно п'ять років провів у Галле [...].

Через свій переклад «Істинного християнства» Арндта Тодорський весь час перебував у тривозі. Про переживання з приводу можливого оприлюднення його авторства свідчать деякі з його листів. Це яскраво свідчить про те, яким довгим і тяжким був шлях, що його мав собі торувати скромний внесок у [скарбницю] раннього Просвітництва. Саме в часи врядування Єлизавети, особливо на його початку, з'явилися виразні конфесійні

тенденції, які були схильні в усьому бачити протиправославну зраду. Тож смерть Тодорського, що прийшла 21 лютого 1754 р була для нього тільки спасінням.

На жаль, нам бракує монографії, присвяченої цьому значному поборникові філологічно-критичного методу в Україні та в Росії Ленінградський архів Академії наук зберігає й досі не диткнутий дослідженнями науковий спадок, серед якого підручник грецької мови під назвою «*Rudimenta linguae graecae*» \ а у відділі рукописів Санкт-Петербурзької бібліотеки ім. Салтикова-Щедрина зберігаються рукописи виданих проповідей Тодорського з приводу свят при дворі цариці Єлизавети.

Недовга, але інтенсивна викладацька діяльність Тодорського в Києво-Могилянській академії, як і його переклади, переконливо доводять його значення саме для українського раннього Просвітництва. Він заслуговує на те, щоб його ім'ям було названо один із періодів в історії українського ранньопросвітницького руху. Завдяки перекладу Тодорського «Істинне християнство» Арндта мало набагато більшого впливу, ніж це може видатись на перший погляд. Так, московський митрополит П. Левшин, що очолив другу хвилю православного Просвітництва в Росії, говорив про колосальний вплив на нього «Істинного християнства». Те саме можна сказати й про поета та філософа Г. Сковороду, який, однак, потребує докладнішої розповіді.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Так само, як Тодорський перейняв естафету українського Просвітництва від Прокоповича, Сковорода поніс її від Тодорського. Із ним та його творчістю ми обізнані ліпше, ніж із життям та творчістю Тодорського. Сковорода послідовно й невпинно йшов шляхом провісника Просвітництва. Позаяк становище українського народу ставало дедалі тяжчим, він відмовився від посад, аби незалежно та без перешкод цілком присвятити себе завданню поширення Просвітництва серед свого народу. На відміну від Прокоповича і Тодорського, які народилися в Києві чи поблизу нього, Сковорода був родом з Полтавщини. Його батько був звичайним селянином та козаком. Світло землі, на якій майбутній мислитель сам мав стати світочем, він побачив 1722 р. Шістнадцятирічним юнаком Сковорода вступив до Києво-Могилянської академії, освітнього центру України, де з дворічною перервою вчився до 1750 р. Його вчителями були Тодорський та його колеги, зокрема Лящевський. Від 1742 до 1744 р. заробляв собі на хліб, співаючи в Придворному хорі імператриці. 1744 р. Сковорода повернувся до Києво-Могилянської академії.

Дедалі потужніший дух схоластики, що його, попри впливи таких викладачів, як Прокопович та Тодорський, навряд чи можна було викоринити, відштовхував Сковороду. Схоластичні

методи освіти сповнювали його, як і Прокоповича, самим лише гнівом. У своїй відразі до схоластики він не був самотнім. Один з його вчителів у Києві, Д. Наринський, студіював у Лейпцигу, звідки привіз Баумайстерові «*Elementa philosophia recentioris*». Їх він радив протекторові Академії, київському митрополитові Т. Щербацькому як основу для філософського навчання. З тих самих причин ректор Київської академії С. Миславський послав свого учня Хмелєвського в Німеччину до Баумайстера, з яким Наринський тоді листувався. Тож цілком зрозуміло, що й Скворода наполегливо намагався відкрити для себе новітню думку. Але на впровадження філософії Баумайстера, учня Х. Вольфа, в академіях у Москві та Києві він навряд чи міг сподіватися. Тож і скористався першим-ліпшим приводом, щоб, подібно до Прокоповича, Тодорського та багатьох інших, вирушити до Західної Європи, аби припасти до джерел Просвітництва.

Ще 1768 р. Київська академія повідомляла Комісію з нового законодавства, що серед студентів Академії є багато тих, «хто, незважаючи на велику бідність, вирушають своїм коштом до Німеччини, аби там продовжити свої студії» [...].

1750 р., разом з царським генералом-українцем, головою Постійної російської комісії із закупівлі угорського вина, як посольський писар та церковний співак Скворода вирушив до Токая, де Постійна комісія мала свою резиденцію. Звідти він подався до Будапешта, Пресбурга та Праги. Після знайомства з представниками пієтичної філософії Скворода подався до Відня, де, ймовірно, познайомився зі словенцем, професором Поповичем, який щойно почав викладати у Віденському університеті німецьку мову та стилістику. Як і Тодорський, хоч і дещо пізніше, перебуваючи в Галле, Скворода навчався у Міхаеліса, представника першоджерельної гілки Просвітництва. Повернувшись 1753 р. на батьківщину, Скворода, вряди-годи виступаючи з лекціями з поезії у Переяславській та Харківській колегіях, стає домашнім учителем.

Після свого перебування за кордоном він став ще відкритішим віянням Просвітництва, що йшли від Москви та Петербурга. У бібліотеках своїх друзів — ректора Харківської колегії І. Базилевича, його префекта Л. Кордета чи голови знаменитої друкарні Києво-Печерської лаври Й. Звіряки він знаходив і вивчав найважливіші з нових праць [...].

За пропозицією гетьмана К. Розумовського Києво-Могилянська академія мала стати модерним університетом, а відтак у ній слід було відкрити богословський факультет. Це, однак, суперечило напрямові російського Просвітництва, що аж ніяк не бажало такого нововведення. Крім того, відіграла свою роль недовіра до українських закладів духовної освіти, які, за висловом цариці, «занадто інфектовані згубними порядками римського

католицизму та принципами невиситимого честолюбства». Проханьня українських посланців на «зборах для створення нової книги законів» заснувати на місці латинської школи університет, потроху зійшли нанівець. Недовіра Москви до Києва була надто великою.

Натомість 1768 р. Харківську колегію було значною мірою модернізовано. Л. Кордет, друг Сковороди, цією модернізацією керував, а єпископ Білгородський С. Миславський суттєво її підтримував [...].

Завдяки зусиллям Кордета та Миславського було каталогізовано бібліотеку Колегії. Як свідчить каталог, що дійшов до нас, вона містила найважливіші тексти Просвітництва. Поряд із Беконем, Декартом, Гасенді в ній можна було знайти твори Пуфендорфа, Будде, Х. Вольфа та Баумайстера. Кордет охоче давав їх у користування Сковороді, коли той його відвідував. Крім того, Кордет мав свою власну бібліотеку, в якій поряд з іншими були твори Вольтера та уривки з «Енциклопедії». Про свого друга Сковорода казав, що той випромінює добро, як сонце — світло.

Зрештою, навіть і єпископ Миславський рекомендував студентам французькі просвітницькі тексти, зокрема й твори Вольтера та Руссо, ризикуючи ослабити своїх учнів у вірі. Серед десяти книг, які Миславський радив мати студентам філософії, поряд із творами Ломоносова, Золотницького, Теплова та Козельського були книжки Вольфа, Ойлера¹, д'Аламбера та Гейнекія². Православне Просвітництво було в дії. Втім, у нього були й супротивники. Кордет намагався залучити Сковороду до викладання в Колегії, однак через невдоволення церковних кіл, яке викликали лекції Сковороди з етики 1768/69 рр., він змушений був відійти від викладацької діяльності й піти у вільне життя.

Особливий інтерес Сковорода відчув до Руссо; до нього він прилучився завдяки своєму другові Ковалинському, що тривалий час студював у Швейцарії та у Франції. Через українця за походженням С. Десницького, який після свого перебування в Москві та Петербурзі навчався в Глазго, де відвідував лекції Адама Сміта, Сковорода дізнався про англійське Просвітництво. У своїх творах Десницький пристрасно засуджував кріпацтво, що, як на нього, ані відповідає людській природі, ані є доцільним з економічного боку. У Відні Сковорода познайомився також з творами духовно близького йому Гелерта.

¹ Леонард Ойлер (Leonhard Euler, 1701, Базель — 1783, Петербург) — видатний німецький учений, провідний математик свого часу, фізик; член Пруської та Російської академії наук.

² Гейнекія, Йоган Готліб (Йоган Гайнеке, 1681, Айзенберг — 1741, Галле) — німецький філософ, теолог та юрист.

Усі ці впливи філософ за покликанням, але не за професією ґрунтовно простудіював і виробив власну філософію. У 70-х рр. були створені його головні праці. Вони дають щоразу нові настанови до внутрішньої злагоди на противагу зовнішньому неспокою, який він саме через внутрішню злагоду і намагався здолати.

Саме через це своє покликання Сковорода мусив лишатися незалежним і не приймати жодної посади. Доля Прокоповича і Тодорського навчила його, якою важливою є незалежність, якщо хочеш служити Просвітництву свого народу.

Це цілком відповідало дедалі тяжчому політичному становищу України 2-ї половини XVIII століття. Царистський централізм ставав чимраз нестерпнішим. Страдницький шлях українського народу особливо яскраво унаочнився відомим гайдамацьким повстанням 1760 р. Хоч воно вибухнуло в Речі Посполитій як відповідь на свавілля польської шляхти на Західній Україні та на придушення православ'я католицькою церквою, повсталі українські селяни, зваблені обіцянками Катерини II, зрештою заспокоїлися; натомість гайдамаки зазнали найжорстокішого покарання від польської шляхти. Солідарність панівного феодалізму царистської Росії та Речі Посполитої була, зрештою, сильнішою, ніж політичні, національні та церковні інтереси. Гайдамаччина стала повстанням проти поміщиків. Вона дійшла й до Росії, як засвідчило потужне селянське повстання 1773 р. І саме через це польські та російські панівні класи мали триматися купи.

Усе це Сковорода, з його гострою вразливістю, сприймав дуже болісно. Він тим більше прагнув бути ближчим до свого народу, єднатися з ним, стати його вчителем. Сковорода вважав, що для нього існує тільки один шлях сприяти його зціленню та збереженню. 1769 р. він покинув свою посаду професора риторики в Харківській колегії і рушив мандрівним учителем до народу, аби, вільним від усяких пут, день у день сприяти його моральному ушляхетненню та просвіті.

Як багато йому слід було зробити, свідчили події 1773/74 рр., коли царистську Росію до самих її підвалів потрясло селянське повстання під проводом Пугачова. Волелюбні українські козаки також були до нього причетні, ставши небезпечним вогнищем визвольного руху, зокрема на Січі, маленькій козацькій республіці, що розташовувалася за Дніпровими порогами. Тож цілком зрозуміло, що 1775 р., після придушення повстання Пугачова, Катерина II вдалася до зруйнування Січі. Козаки, що не хотіли підкорятися, змушені були покинути батьківщину. До того ж 3 березня 1783 р. по всій Україні було запроваджено кріпацтво. Всі українські селяни стали відтепер кріпаками того чи іншого феодала, опинившись у такій самій неволі, що й решта російських селян. Козацьку шляхту зрівняли в правах з російською, аби зроби-ти з неї слухняного співучасника централістської Росії. Спричи-

нену російським царатом денационалізацію українського народу що вже набрала повного ходу, відтепер можна було послідовно довести до її завершення. Національна свідомість українців, відтак, залишилася в зародку, так само як і мислення, що не здолало меж раннього Просвітництва, яке в Україні ще в XVII ст. розвивалося у тісному зв'язку з пізнім гуманізмом.

З огляду на духовну ситуацію, в якій у другій половині XVIII ст. опинився український народ, унаочнюється справжня велич постаті Сковороди. Тоді як в українських освітніх закладах та в Київській і Харківській колегіях саме через тісний зв'язок з панівним тут конфесіоналізмом ще розлогіше запанувала схоластика, Сковорода міг, мандруючи від двору до двору, від села до села, від міста до міста, поширювати свої ідеї, сподіваючись, що вони слугуватимуть збереженню його народу. Тоді як в українських університетах дедалі більше панували церковнослов'янська та латина, він дбав про мову народну.

Про те, як свідомо в Україні плекали консервативні елементи, свідчить той факт, що друкарня Києво-Печерської лаври тільки 1787 р. дістала дозвіл на застосування світського шрифту, який був запроваджений у Москві ще 1708 р. Гегемонія Священного Синоду особливо обтяжувала українське духовне життя.

308

Тож цілком зрозуміло, чому Сковорода, попри вмовляння свого покровителя, єпископа Білгородського, так рішуче відмовився узалежнити себе від православної церкви та прийняти сан. Навіть перспектива стати колись архімандритом, єпископом чи навіть митрополитом, як, зважаючи на його обдарування, обіцяв йому покровитель, навряд чи його вабила. Фарисейство і нищість, з якими Сковорода зіткнувся саме у вищих церковних колах, викликали в ньому глибоку відразу і гнів.

Він оддавав перевагу тому, щоб залишатися без твердої посади та зберігати при цьому особисту свободу, аби казати те, що, як він вірив, треба було казати. Але ж як довго Сковорода як народний учитель у душі свідомо виплеканого раннього Просвітництва впливав на духовне життя України! [...].

Через зрозумілі народові вірші, притчі та байки Сковорода намагався боротися з поширеними в народі упередженнями та сіяти в ньому зерна просвіти. Зразком тут був, звичайно, Вишенський. Беручи з нього приклад, Сковорода мандрував Україною, закликаючи до осмисленого і вільного від упереджень життя. Б. Хмельницького він називав «батьком свободи». Сковорода засуджував соціальне та національне поневолення. Він невтомно прагнув розвитку та плекання свого народу. Починаючи з самого себе, Сковорода плекав, виховував власне серце, даючи цим приклад іншим.

Сковорода розрізняв макрокосм, видимий світ, та мікркосм — людину та людське суспільство. Обидва світи він вважав

гармонійними. У Біблії Скворода вбачав символічний світ. Він був рішучим прибічником коперниківського світобачення й навіть приймав ідею про *materia aeterna*¹. Релігія — вчив він цілком у душі Просвітництва — мусить бути корисною людському суспільству, якщо вона хоче дістати виправдання. Без цього розуміння релігії церква є чимось мертвим. Без нього церковні літургії залишаються тільки пустопорожніми церемоніями. До кліру Скворода ставився з великою підозрою, вважаючи його діяльність лише ремеслом та нещадно засуджуючи скупість духовенства — білого чи чорного — скрізь, де з нею зустрічався.

Передусім він дбав про вивільнення людського розуму від упереджень. Якщо людство справді хоче поліпшити своє життя, їх слід здолати. Своїм завданням він вважав працю в цьому напрямі.

Позаяк через свій схоластичний догматизм середня школа вже не була освітнім закладом, що відповідав би вимогам часу, Скворода став вільним просвітником народу. Він бачив соціальну несправедливість і протестував проти неї. Не в останню чергу саме гайдамаччина та Пугачовське повстання зробили його вільним народним просвітником. Все ж Скворода тільки протестував та намагався, в міру своїх сил, вилікувати рани, що їх зазнав український народ унаслідок безжального придушення цих повстань. Він хибно вірив, що тільки кращі люди можуть поліпшити суспільні відносини. Тому й спрямував він свої зусилля винятково на цих кращих людей. Він надихався ідеєю рівності поміж людьми. Його мислення демократичне та антиклерикальне. Ніхто так не вірив у поступ людини; у цьому ж душі він навчав зв'язкові з народом та природою.

Великий український поет Т. Шевченко вже у ХІХ ст. вважав Сквороду своїм учителем, називаючи його «Діогеном нашого часу». Скворода справедливо лишатиметься в пам'яті як великий вихователь українського народу, що прищеплював йому дух раннього Просвітництва. Можливо, він найточніше зв'язав християнську всеохопну реформацію з Просвітництвом, і тому має, напевно, посісти належне місце в історії європейського мислення.

Ще одна риса виокремлює філософію Сквороди. Хоча в його мисленні пізньогуманістичні ідеї поєднувалися з раннім Просвітництвом, водночас у ньому проявилися елементи романтизму. До цього можна додати барокову форму, чие коріння слід шукати в його вихованні. Відтак, Сквороду часто зараховують до так званого «козацького бароко». Втім навряд чи це так. Бароко для Сквороди є лише формою, однак зміст його праць цілком відповідає духові раннього Просвітництва, типовим представником якого він є. Через зовнішні обставини український народ навряд чи міг

¹ Вічна (нестворена) матерія (лат.).

розвиватися в напрямі високого Просвітництва. Для цього йому бракувало самосвідомого громадянства, що наприкінці XVI та на початку XVII ст. було сильнішим, ніж у другій половині XVIII ст.

Боротьба за українську національну мову та українську національну історію у царистській Росії, що прагнула будь-що не дати розвиватися українській національній свідомості, не знайшла жодної підтримки. Українській мові загрожувало принизитися до селянського діалекту, яким її вважала польська шляхта вже у XVII ст. Грандіозне значення «Енеїди» Котляревського полягає саме в тому, що наприкінці XVIII ст. в ній було здійснено спробу започаткувати літературну українську мову, перетворивши її на мову великого художнього твору.

Історія Просвітництва в Україні якнайкраще розкриває складність долі українського народу. На цьому тлі ще яскравіше проявляються постаті на кшталт Гізеля, Прокоповича, Тодорського і передусім Сковороди. Для всіх них батьківщиною була пов'язана з Росією Лівобережна Україна. Росія та Україна, відносно дуже віддалені від Західної Європи, виявляються перейнятими європейським Просвітництвом. Вони були саме частинами Європи, що брали участь в її духовному житті та водночас здійснювали важливу функцію поєднання Європи з Азією.

